

CSEPREGI ANDRÁS

Bibó István kereszténységének hangsúlyai

Bibó István keresztény hitének értelmezésére sokan vállalkoztak már. Több kutató rámutatott, hogy Bibó teológiai tartalmú gondolatai és neves teológusok kijelentései között összecsengésekre találhatunk: a vele kapcsolatba hozott teológusok hosszú listájában – például Kovács Gábor névsora szerint – olvashatjuk Karl Barth, Emil Brunner, Dietrich Bonhoeffer, Rudolf Bultmann, Paul Tillich, Harvey Cox, vagy Martin Buber nevét.¹ Nem szabad azonban a párhuzamokat túlértékelnünk: az összecsengések a legtöbb esetben a kortársak hasonló érzékenységét tükrözhetik, és nem kell arra gondolnunk, hogy Bibó olvasta is a felsorolt teológusokat; ők pedig túlságosan különböznek is egymástól ahhoz, hogy a hozzájuk való hasonításon keresztül Bibó gondolatainak teológiai tartalmáról szabatosan beszélhetnénk. Mások – Bibó saját szavait ízeletve –, megkísérelhetik megragadni, hogy Bibó hogyan minősíthette a saját hitét: mire utalhatott, amikor magát „szabadgondolkodó keresztény”-nek nevezte², mire gondolhatott, amikor eljátszott azzal az ötletével, hogy keresztény téziseket fog írni „egy nem hívő tollából”³, vagy, mit akarhatott üzeni azzal, amikor – néhány héttel a halála előtt – így szólt egy barátjához: a hitelességemmel talán nem lesz baj, de „a hitemmel nem tudom, hogyan is állok”⁴. Mindezeket hallgathatjuk értékes önvallomásokként, amelyek Bibó életművében annyira ritkák, de amelyek éppen az esetlegességük miatt csak kevés támpontot adhatnak ahhoz, hogy Bibó kereszténységének tartalmi hangsúlyairól érdemben beszélhessünk.

Bibó kereszténységének a hangsúlyait teológiai tartalmú szövegeinek azonosítása és összekapcsolása révén ragadhatjuk meg. Ezekből a szövegekből nincs sok, a teljes életművön belül elenyésző töredék, de időben is, tematikusan is, átfogják a teljes intellektuális örökséget. A teológiai tartalmú mondatokat a leginkább összefüggő módon *Az európai társadalomfejlődés értelme* című összegző esszé bevezetőjében olvashatjuk, ahol nagyon hangsúlyos helyet foglalnak el, hiszen az egész gondolatmenet fókuszaként szolgálnak. Ez a fókusz – kísérleti

¹ Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2004, 421-434.o.

² Ifj. Bibó István közlése szerint édesapja a hatvanas évek végén fia barátaival beszélgetve nevezte magát „szabadgondolkodó keresztény”-nek, hangsúlyosan *nem* „keresztény szabadgondolkodó”-nak.

³ Nagy Endre: *Tettbeszéd. Bibó István 1935-ös „megtérése”*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk): *Megtalálni a szabadság rendjét*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001, 139-141.o.

⁴ Fekete Agnes: *Hit és hitelesség. Beszélgetés Bibó Istvánról Szesztay Andrással és Regéczy Lászlóval*. In: *Confessio*, 2011/3. sz., 11-12.o.

jellegű rekonstrukcióm szerint⁵ – öt vezérmotívumból épül fel. A vezérmotívumok már az 1944-ig megszületett írásokban megjelennek, hogy azután formálódjanak, csiszolódnak, áthassák a koalíciós időszak nagy figyelmet kapott publicisztikáit, végül pedig összefussanak a kései összegzés gondolati központjában.

Ez az öt vezérmotívum, megjelenése sorrendjében, a következő: (1) a protestantizmus és a hivatásának élő polgár társadalomformáló szerepe; (2) a szabadság élményben gyökerező felelősségvállalás; (3) „Krisztus intenciójának” érvényesítése, azaz a kortárs kereszténység lehetőségei a társadalom önismeretének és integritásának erősítésében; (4) a félelemben fogant erőszak és a félelmet gyógyító egyensúly; (5) végül pedig a politikai hatalom számonkérhetősége, megoszthatósága és humanizálhatósága. Hipotézisem szerint a második, a harmadik és a negyedik vezérmotívum *Az európai társadalomfejlődés értelme* bevezetőjében olvasható Krisztus-képben egyesül, az első és az ötödik motívum pedig, még mindig az összegző esszé fókuszának elemeként, a Krisztus-kép teológiai kontrollja alá kerül.

Ha Bibó keresztény hitének a hangsúlyait keressük, akkor elsősorban ennek a *Krisztus-képnek* a teológiai tartalmával kell foglalkoznunk. A kiemelt figyelem viszont nem jelenti azt, hogy ne keressünk, és ne találhatnánk másutt is teológiai relevanciával bíró szövegeket. A börtönből való szabadulását követő időszakában, amit „érett-összegző” életszakasznak neveztem, Bibó a korábbiaknál gyakrabban fordult teológiai témák felé. Az *európai társadalomfejlődés értelme* mellett az *Uchronia*, a *Három verselemzés* a *Két drámaelemzés*, valamint *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai* kínálnak még olyan teológiai reflexiókat, amelyeket a vizsgálatunkba bevonhatunk. Ezek a szövegek gondolatilag koherensek, egymást árnyalják, támogatják és erősítik – ez pedig arra utal, hogy a Krisztus-kép az érett Bibó gondolkodásának nem esetleges, elszigetelt gyümölcse, hanem összefogja és reprezentálja Bibó idős korára kialakult meggyőződésének teológiai színeit.

A következőkben arra teszek kísérletet, hogy a Krisztus-képből kiindulva vázlatosan bemutassam az érett Bibó kereszténységének hangsúlyait. A bemutató logikája a protestáns érvelésmód krisztocentrikus hagyományait követi: először Krisztus személyéről, és művéről, a megváltásról lesz szó, a megváltáshoz kapcsolódóan pedig a bűnről, a Szentlélek munkájáról, és a megszentelődésről. Csak ezután, hogy már körbejártuk, hogy kicsoda Isten *pro nobis*, azaz

⁵ Csepregi András: „A békeséges tűrés világot meggyőző ereje”. *Bibó István Krisztus-képe – politikai filozófiájának összefüggésében*. Vol. I.-II. In: *Credo*, 2011/1.sz., 14-21.o. és 2011/2.sz., 24-34.o.

érettünk, fordulunk majd afelé a kérdés felé, hogy kicsoda Isten *a se*, önmagában. Akire rá fogunk találni, természetesen nem lesz független az előzményektől, hanem Krisztus-arcú Isten lesz.

Bibó Krisztus-képének lényegét felépíthetjük néhány jól ismert mondata segítségével. „Nem vitás, hogy Krisztus egy kis, aszkétikus, közeli világvégét hirdető zsidó szektának a köréből nőtt ki”⁶ – kezdi a gondolatmenetet, valószínűleg magáévá téve azt az álláspontot, amely szerint a názáreti Jézus, mielőtt küldetését elkezdte volna, *Keresztelő Jánossal* együtt az esszénus közösség tagja lehetett. Az esszénusok szigorával és világmegvető dualizmusával szemben viszont „az élet legegyszerűbb dolgai iránti megértésnek, az emberközeli gyöngédségnek”⁷ a magatartását valósította meg, pusztító háborúkat vizionáló üzenetük helyett pedig a szelídség hatalmát hirdette. Krisztus számára a hit nem hittételek elfogadását, hanem az emberi lélek rejtett képességeibe vetett bizalmat, „azoknak a fölkelésére való képességet jelenti”⁸. Krisztus kereszthalála a „betetőzése Krisztus ama gesztusainak, amelyekkel a békességes türes világot meggyőző erejét illusztrálja”⁹. Ezeknek a gesztusoknak pedig, közösséget, társadalmat formáló erejük lehetett a későbbiekben is, köszönhetően annak, hogy bár „a tanítványok lelkiállapotában és az adott kulturális környezetben Krisztus Istenné emelése elkerülhetetlen fejlemény volt”¹⁰, *Pál apostol* révén Krisztus istenségének olyan megfogalmazása születhetett meg, „amelyben a Krisztus teljes emberi volta sértetlenül benne maradt (...) Ez igen jelentős a továbbiakra nézve, mert a keresztény vallás átélői számára azt az alapvető élményt jelenti, hogy Isten ismeri a mi kínjainkat, és a terhelt emberi állapotunkból való kilépéshez egy tökéletesen velünk egyszövetű emberi személyiséggel kell kapcsolatba lépni.”¹¹

A Krisztus-képben megjelenő legfontosabb információ az, hogy bár Bibó nem vonja kétségbe Krisztus istenségét, számára embersége sokkal fontosabb. Azt az eljárást, ahogyan Bibó felépíti Krisztus-képe hangsúlyait, a teológia „alulról jövő” krisztológiának nevezi. Ennek az a lényege, hogy Krisztus személyét, emberségét és istenségét egyaránt, nem az isteni

⁶Bibó István: *Az európai társadalomfejlődés értelme*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat. Az európai politikai fejlődés értelme*. Utószó: Kovács Gábor. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012, 189.o.

⁷ i.m.

⁸ i.m: 190.o.

⁹ i.m: 191.o.

¹⁰ i.m: 192.o.

¹¹ i.m..

tulajdonságait tükröző evangéliumi történetek felől igyekszik megérteni, mint például a kenyérszaporítás vagy a vízen járás, hanem emberi magatartása felől, mint például a szolgálat vállalása, az erőszak elutasítása, az ellenség szeretetére való törekvés vagy a halálig menő engedelmesség. Ezzel a gyakorlattal találkozunk nem csak *Pál leveleiben*, mint Bibó is említi, hanem *Márk evangéliumában*, vagy *Jakab levelében* is. Az „alulról jövő” krisztológia mindig fontos alternatívája volt a Krisztus isteni eredetéből kiinduló „felülről jövő” krisztológiai kísérleteknek, koronként változott, hogy mennyi jelentőséget tulajdonítottak neki. A hetvenes évek elején, amikor Bibó magnóra mondta ezeket a mondatait, számos nemzetközi hírvé teológus érvelt az „alulról jövő” krisztológia érvényessége mellett, közöttük a nálunk is sokak figyelmét felkeltő *Karl Rahner*.¹² De ez az érvelési lehetőség nem csak a teológusokat ragadta meg. Az emberség felől az istenségre való következtetést mutatja be a magyar vallási irodalom egyik legintenzívebb, *Weöres Sándortól* származó nyolc sora is:

„Én is világot hódítani jöttem,
s magamat meg nem hódíthatom,

csak ostromolhatom nehéz kövekkel,
vagy ámíthatom és becsaphatom.

Valaha én is úr akartam lenni;
ó bár jó szolga lehetnék!

De jaj, szolga csak egy van: az Isten,
s uraktól nyüzsg a végtelenség.”

(*Rongyszőnyeg* - részlet)

Krisztus emberségére építi fel Bibó a megváltás-értelmezését is: „a terhelt emberi állapotunkból való kilépéshez egy tökéletesen velünk egyszövetű emberi személyiséggel kell kapcsolatba lépni”¹³. Ezzel az ógyeházi krisztológiai vitákban végül győztessé lett két fő érv közül az egyiket visszhangozza, amelyet a két kappadókiai atya, *Nazianszoszi Gergely* és

¹² Lásd például Rahner 1976-ban megjelent *Grundkurs des Glaubens* című munkájában. A magyar fordítás Endreffy Zoltán munkája: Rahner, Karl: *A hit alapjai. Bevezetés a kereszténység fogalmába*. Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 1983, 319-324.o.

¹³ im. 192.o.

Nüsszai Gergely képviselt: Jézus Krisztusnak teljességgel embernek kellett lennie, máskülönben nem válthatott volna meg bennünket. (A másik fő érvet, valamivel korábban, *Athanasius* fogalmazta meg: csak az isteni Krisztus lehet a mi üdvözítőnk – ennek a két, egyaránt a megváltás lehetőségét kutató gondolatnak az összekapcsolásából született meg a Krisztus valóságos istenségét és valóságos emberségét valló dogma.) Bibó nem részletezi, hogy hogyan történik a terhelt emberi állapotból való kilépés, hanem tényként fogadja el ennek a lehetőségét, és a figyelmét ennek a lehetőségnek a közösségi, társadalmi kibontakozása felé fordítja.

Az európai társadalomfejlődés értelme bevezető gondolatai között, még a Krisztus-kép előtt, Bibó azt is elmondja, hogy mit ért terhelt emberi állapoton – erre nézve mutatja be Krisztus jelentőségét és a megváltás mibenlétét. A teher a – szerinte – csak az emberre jellemző *félelem*, ami nem csak az aktuális veszélyhelyzetek alkalmából támad fel, hanem önálló tényezőként befészkelheti magát az ember gondolataiba, és döntően a másik embertől való félelemként válhat az embernek szinte természetévé. A félelemtől való menekülés rossz útja az erőszak alkalmazása és a hatalomkoncentráció, ami végül csak fokozza a félelmet, a félelem csökkentésének, legyőzésének útja pedig az erőszaknak való ellenállás és a hatalom humanizálásának a kísérletei. Ezt valósítja meg Krisztus, ennek az életútnak a végső eseménye a kereszthalál, erre az életútra mond igent Krisztus mennyei Atyja, amit Krisztus feltámasztásával fejez ki, így kapcsolódik össze Krisztus emberi magatartása és a megváltás ténye. Megváltottnak lenni tehát Bibó szerint a Krisztussal való közösség mély átélését jelenti, aminek gyakorlati következményei vannak: a félelem és a hatalomvágy nélküli élet, amely helyet ad a spontán, mellérendelt, kölcsönös szolgálatban kiteljesedő emberi kapcsolatoknak.

A protestáns, és különösen a református teológiában nagy hangsúly kerül a megváltás mellett a megszentelődésre is, ami a klasszikus szentháromsági teológiában meghonosodott nyelvezet szerint a Szentlélek műve a hívő ember életében. Az idős Bibó szövegeiben két alkalommal találkozunk a Szentlélekre való hivatkozással, mind a kétszer a Szentlélek hiányának a következményeiről beszél. *Az európai társadalomfejlődés értelme* kilencedik kitérőjében, ahol a munkásönkormányzatokkal, és a munka megbecsülésének kérdésével foglalkozik, így szól: „az egyik embernek a másik emberrel szemben való kiszolgáltatottsága a legszörnyűbb, Szentlélek elleni véték”¹⁴. *Az Uchrónia* végén pedig, miután felvázolta a

¹⁴ i.m: 281.o.

tényszerű újkori egyháztörténetet, mint uchróniát az uchróniában, ezeket a felháborodott szavakat adja *Ravasz László* szájába: mindezt „akár csak elképzelt állapotként felvázolni nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy a Szentlélek elhagyhatja az Egyházat”¹⁵. Mindkét megjegyzés ugyanazt a hatást tulajdonítja a Szentléleknek: ahol hiányzik a Szentlélek, ott a kényszer és az erőszak uralkodik, ahol pedig jelen van, ott a félelmet visszaszorító humánus hatalomgyakorlás történik, és hozza meg sokféle jó gyümölcsét.

Mit mondhatunk ezek után Bibó istenképéről, a Krisztus-arcú Istenről? Ennek a megközelítésnek a hagyománya János evangélistára megy vissza, aki szerint Jézus azt mondta, hogy „aki engem lát, látja az Atyát” (14,10). A protestáns teológiában ez a szemlélet, hogy Istent Krisztuson keresztül ismerhetjük meg, összekapcsolódott a Jézus kereszthalála iránti szinte minden mást háttérbe szorító figyelemmel, s ebből született meg „a megfeszített Isten” gondolata, amit éppen akkor, amikor Bibó az összegző esszét fogalmazta, *Jürgen Moltmann* dolgozott ki híres könyvében.¹⁶ Bibó igen közel jutott ehhez akkor, amikor *József Attila Négykézláb másztam* című verse elemzésének a során Isten mindenhatóságának a problémájával viaskodott. „Krisztus a kereszten minden, csak nem mindenható” – mondja Bibó, majd arról beszél, hogy míg a keleti kereszténység „ezt a keresztre feszített, nem mindenható Istent valamiképpen nem bírta elviselni”, addig a nyugati kereszténység „Istennek ezt az emberrel azonos voltát megőrző formáját tartotta meg hivatalos álláspontként, mert azt mondja, hogy Jézus tökéletes Isten és tökéletes ember egyszerre. Amiben az is benne foglaltatik, ami ebben a kérdés szempontjából döntő, hogy Isten ismeri a mi kínjainkat.”¹⁷

A nem feltétlenül mindenható, kínokat is átélő, Krisztus-arcú Istennek a képe szoros kapcsolatban áll Bibó gondolkodásának talán legmarkánsabb állításával, az erőszak elutasításával. Az erőszak elutasítása a teológiailag releváns mondatok között is központi helyet foglal el. Az *Uchróniában*, fia visszaemlékezése szerint arról beszél, hogy az egyetlen igazi eretnecség az erőszak kultusza, amivel szemben leginkább egy olyan egyház vehetné fel a harcot, amelyik elkerüli a világi hatalom csapdáját, és meg tud maradni szellemi, erkölcsi

¹⁵ Bibó István: „Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna...”. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat. Az európai politikai fejlődés értelme.* 174.o.

¹⁶ Jürgen Moltmann *Der gekreuzigte Gott* című munkája 1972-ben jelent meg. Néhány részlete magyarul is olvasható Szathmáry Sándor válogatásában és fordításában: Moltmann, Jürgen: *A reménység fényei.* A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1989.

¹⁷ Bibó István: *Három verselemzés.* In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat. Az európai politikai fejlődés értelme.* 310.o.

tekintélynek.¹⁸ Az európai társadalomfejlődés értelmében a történeti kereszténység negatívumaiként az életellenességet és a dogmatikai türelmetlenségre való hajlandóságot nevezi meg, amellyel szemben, hite szerint, „mind a mai napig érvényesül a Krisztus személyes mondanivalójának az életközeli, felszabadító hatása, és türelmes (...) alaphangja”¹⁹. Ugyanitt később azt a meggyőződését fogalmazza meg, hogy a szabadságjogok európai rendszere, a nyugati demokrácia „bár végső kicsengésében sok antiklerikális elem közepette jött létre” (...), talán az egyetlen komolyan sikeres megvalósulási formája a kereszténység erőszakmentességet hirdető erkölcsi programjának”²⁰.

A demokrácia, mint tudjuk, törékeny, alapjai nem rendíthetetlenek, sikere nem garantálható, ismételen arra szorul, hogy hívei tegyenek érte. A demokráciáért való küzdelem, abban az árnyalt és összetett értelemben, ahogyan Bibó megmutatja, nem más, mint az aktív, de erőszakmentes ellenállás a hatalom koncentrációjának kísérleteivel szemben. Bibó nem volt doktriner pacifista, számára az erőszokról való lemondás nem steril elv volt, amit minden körülmények között meg kell valósítani, ahogyan ezt világossá teszi a szülői pofont és a forradalmi erőszakot összekapcsoló gondolatmenetében.²¹ Az aktív erőszakmentesség számára a jobb élet felé vezető úton járás stratégiája, amely soha nem szűnik meg keresni a konfliktusok erőszakmentes megoldásának lehetőségeit, s ha ezt nem találja meg, vesztesnek érzi magát, és szégyelli magát akkor is, ha egy csatát történetesen megnyer.

Az erőszak nélkül építkező demokrata, vagy, hogy egy egészen feszített képpel éljek, az erőszakmentes forradalmár, teológiailag egy olyan Isten erőterében értelmezheti magát és a dolgát, aki feltétel nélkül szeret, de nem abszolút értelemben mindenható. Ez az Isten nem csak teret ad az emberi kezdeményezésnek, de kifejezetten igényli is azt, arra hívja az embert, hogy társává legyen a folyamatos teremtésben. Isten mindenhatóságának a korlátairól a történelem is tanúskodik. A történelem mélypontjai azonban nem kizárólag Isten kudarcai, hanem az emberéi is, aki elmulasztotta tenni a jót. Az ember, aki nem hárít minden felelősséget Istenre,

¹⁸ „Az [*Uchronia* alap gondolatával] kapcsolatos 1970 körüli beszélgetéseinkben [apám] többször visszatért arra a gondolatára, amely sem a Révai Andrásához írt levélben, sem az *Uchroniában* nincs kifejtve (talán azért nem, mert az egész mű gondolatmenete lett volna). Eszerint a hatalom csapdájába bele nem esett s épp ezért feltétlen tekintélyű, univerzális szellemi központ azért lett volna nagyon fontos az emberiség számára, mert enélkül nem – vagy csak nagyon nehezen – tud majd megvívni 'az egyetlen igazi eretnkséggel' az erőszak kultuszával [kiemelés az eredetiben]” Ifj. Bibó István szerkesztői jegyzete. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. Vol. IV. Magvető, Budapest, 1990. 793.o.

¹⁹ Bibó : *Az európai társadalomfejlődés értelme*. 192.o.

²⁰ i.m: 234.o.

²¹ i.m: 215-218.o.

osztózik a kudarcban és igyekszik belőle tanulni, Isten pedig, ahogyan Bibó is írja, nem hagyja magára a bajba jutott embert, osztózik vele a szenvedésben, hiszen ismeri a kínjait. De a történetnek nem kell itt befejeződnie: Isten és ember osztóznak az erőszakkal szembeni kisebb vagy nagyobb győzelmek feletti örömben is.

A feltétel nélkül szerető, de nem abszolút értelemben mindenható, ugyanakkor az embert felelős cselekvésre hívó Isten képének a teológiai reflexiója az elmúlt fél évszázad nyugati teológiájában szinte áttekinthetetlenül gazdag, s néhány mondatával Bibó maga is hozzájárult ehhez a közös útkereséshez. Ez a néhány mondat nem önmagában hordoz értéket, hiszen teológusok erről sokkal átfogóbb és árnyaltabb diskurzusokat folytatnak. Értékük abban van, hogy szerves részei annak az igényes és mélyen elkötelezett érvelésnek, amellyel Bibó megközelíti a saját szűkebb és tágabb közösségének, a magyarságnak és Európának a válságait, és keresi a továbblépés nyilvánvalóbb, vagy rejtettebb lehetőségeit. És mert szerves részei az életműnek, kapcsolatba is hozzák az életművet ezzel a gazdag, de részleteiben nálunk csak igen korlátozottan ismert teológiai reflexióval.

Végezetül a teológiai relevanciájú bibói mondatok logikájáról szeretnék szólni néhány szót. Bibó érvelése általában racionális, akkor is, amikor mély érzelmi töltéssel, indulattal, emelkedetten beszél. Nem kivétel ez alól a teológiai érvelés sem. Hiányzik belőle a hagyományos protestáns beszédmódra jellemző ugrás, a hit ugrása, amely a racionálisan meg nem ragadható hit segítségével hidalja át az érvelés ésszerű láncolatának hiányzó elemeit. „Ezt nem értheted, ezt hinned kell”, hangzik sokszor, nemcsak kifejezetten hitébresztő és hitépítő beszédekben, hanem intellektuális igényű gondolatmenetekben is. Amit viszont Bibó a félelemről, a hatalomvágyról, az erőszakról, Krisztus személyéről, a szelídség hatalmáról, Isten mindenhatóságának korlátairól, a Szentlélek késztetéseiről, a keresztény erőszakmentességről és a nyugati demokráciáról mond, az mind elhelyezhető egy hiánytalanul racionális gondolati íven. Nincs benne titok, nincs benne varázs. Hol van akkor Bibó hite, ha a *gondolatmenetében* nem tapintható ki a hit ugrása? Azt hiszem, Bibó hitét ott ismerhetjük fel, ahol ez a racionális gondolati ív megérkezik a félelemtől terhelt, hiányosan szocializálódott, zsákutcákban vezetgetett, a saját nyomasztó emlékeivel és rossz lelkiismeretével is küszködő emberhez, aki Bibóval együtt megértette, hogy milyen nehéz demokratának lenni annak, aki fél. A paradoxon, a hit ugrása, nem az ide vezető *elméletben*, hanem az elmélet és az elméletet alkotó és alkalmazó ember *találkozásában* érhető tetten. Aki fél, az nem lehet demokrata – ha valakiben viszont, aki nem szűnik meg félni, mégis felébred a demokrata, az olyan változáson mehetett

keresztül, amit racionális nyelvezettel talán maradéktalanul nem írhatunk le, de amiről az isteni megszólításról és az emberi válaszról, Isten és ember közös cselekvéséről szóló beszéd tanúskodhat. Erről tanúskodik Bibó István keresztény hite is.